

Л.Д. Прицак

ТАК ЗВАНИЙ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. І ЙОГО ПРОБЛЕМИ

Існує велика наукова література про т. зв. Переяславський договір 1654 року¹, однак суть договору не була досі всесторонньо висвітлена, а в це поняття вкладалися зазвичай новітні політичні агітації². Тому я вирішила у спеціальній монографії³ дослідити цю скомпліковану тематику, спираючись на тогочасні документи і подаючи результати своїх досліджень у системі тогочасних менталітетів, а не сьогоднішніх політичних цілей.

Переяславський договір як такий 8 січня 1654 року не підписувався, а була ціла система документів Переяславських актів, що складається з чотирьох етапів. Перший – царське посольство, очолюване кн. Рєпніним до Польщі у липні–серпні 1653 р.; другий – Земський Собор 1653 р.; третій – Переяславська Рада 8 січня 1654 р. і промова Б. Хмельницького; четвертий – юридично заключений договір 27 березня 1657 р., але не у Переяславі, а в Чигирині і Москві. Отже, ототожнювати т. зв. Переяславський договір із одним з етапів Переяславських актів, що відбувся 8 січня 1654 р., не є правильним. І тому треба остаточно залишити Переяславську Раду як документацію до Переяславського договору.

Перший етап так званого Переяславського договору у дослідженнях чомусь не береться до уваги, хоч це був важливий політичний акт: посольство царя, на чолі з боярином Борисом Олександровичем Рєпніним до Польщі у липні–серпні 1653 р. Головною метою посольства були польсько-українські взаємини, у яких цар виступав як посередник, за умови, що король і Річ Посполита погодяться відновити дієздатність Зборівського договору.⁴ Очевидно, московські політики цю ідею не зміцнювали, і, безперечно, тут діяв Богдан Хмельницький, який прагнув остаточно з'ясувати свої взаємини з Яном II Казимиром. Король Польщі вважав, що кримський хан примусив його до ганебного договору, і тому королівська пропаганда намагалася подати цю його тенденційну інтерпретацію.⁵

Український гетьман Богдан Хмельницький прагнув використати авторитет Московського царя, щоб той примусив короля Польщі визнати дієздатність Зборівського договору. Аби досягти цього, цар послав до Польщі своїх найкращих дипломатів. Коли Богдан Хмельницький прислав до Олексія Михайловича своїх послів, просячи його про посередництво, “він заявив, що має бути прийнятий назад у підданство королівське за Зборівським договором, так щоб Зборівський договір був додержаний повністю”.⁶ Але польський король Ян II Казимир зверхньо вказав: Богдан Хмельницький йому не партнер, а “хлоп”.⁷ Богдан Хмельницький мав дуже складну ситуацію, адже міжнародні договори⁸ у XVII ст. укладалися тільки поміж династами, а він не був династом, і на договір під Зборовом король погодився тільки тому, що на цьому наполягав володар Криму Іслам Гірей III, посередник українського гетьмана. Хоч на загал учені приймають, що Б. Хмельницький не був задоволений Зборівським договором, але це не відповідає дійсності, бо кримський хан Іслам Гірей III включив “Вимоги Хмельницького”⁹ в основний текст договору з Яном II Казимиром.¹⁰ Але справа в тому, що король Польщі, незважаючи на те, що, на його бажання, польський Сойм¹¹ ратифікував Зборівський договір, не хотів його виконувати. Б. Хмельницький як підданий Яна II Казимира не мав можливості змусити короля Польщі дотримуватися постанов договорів, а союзник українського гетьмана Іслам Гірей III був тяжко хворий у 1653 р., а у 1654 р. помер. Його потенційний наслідник Мегмед Гірей був відомий своєю пропольською орієнтацією. Отже, Богдан Хмельницький мусив звернутися за посередництвом до іншого володаря, яким був Московський цар. З огляду на те, що цар виконав бажання Б. Хмельницького і послав своє уповноважене посольство у цій справі до Польщі у липні–серпні 1653 р., можна стверджувати, що Московське царство ще не мало наміру включати Україну

до своєї держави, так само Б. Хмельницький ще тоді не мав наміру піти під протекторат царя. Сам факт, що цар послав посольство, очолюване кн. Рєпніним, у справі Б. Хмельницького доводить, що гетьман не робив революцію з метою об'єднання з Росією ще з 1648 р., як це подають деякі науковці ХХ ст.¹²

Дослідники, вивчаючи Переяславський договір 1654 р., починають із Земського Собору у жовтні 1653 р. та Переяславської Ради 8 січня 1654 р., але документи засвідчують, що все було підготовлено політичним актом, узгодженим українською та московською сторонами посольства кн. Рєпніна у липні–серпні 1653 р.

Другим етапом т. зв. Переяславського договору був Земський Собор 1653 р.,¹³ рішення якого свідчить нам про те, що запорозького гетьмана Богдана Хмельницького цар вирішив прийняти “під високу руку” в підданство з усім Військом Запорозьким. Тепер перед Б. Хмельницьким і його дорадниками постала велика проблема: як влаштувати автономію Української гетьманської держави у системі самодержавного Московського царства. В Московській державі ХVII ст. діяла формула “під руку”, або “служба” царю в системі державного управління, місництва, яка означала безоглядне підданство. В Москві “службою” царю вважалась тільки військова¹⁴ – в системі місництва.

Українська сторона, будучи в системі Польської Речі Посполитої, знала польську практику військового права “*jure military*”, що надавала автономію і шляхетські права тому, хто виконує військову службу. Шляхтич був вільною людиною справжнього чи фіктивного шляхетського походження, яке гарантувало Герб. Він мав право на землю за військову службу – це, власне, і було “*jure military*”¹⁵. Усі шляхтичі теоретично визнавалися рівними, не існувало місництва, як у Московській державі. Коли в кінці ХVI ст. організувалося на кордоні зі степом Військо Запорозьке, польський уряд, який не мав постійної армії, приймав його радо на службу, надаючи за те воякам шляхетські права й автономію. Одначе, коли небезпека минала, польська шляхта, боячись козацької сили, надавала шляхетські права нечисленній козацькій верхівці, яких вписували до “Реєстру”. Запорозькі

козаки високо цінували своє елітне становище в польській структурі, але були не задоволені, бо тільки деякій частині вдалося досягти таких прав. Це призводило до постійних козацьких повстань, які, до часів революції Хмельницького (1648 р.), звичайно, закінчувалися поразкою. Отже, Військо Запорозьке Богдана Хмельницького, не було проти того, щоб мати шляхетські права, але за обмеженої влади короля, вони вважали, що ці права не гарантовані. З того виникла ідея бути в системі держави із сильною необмеженою владою володаря, якою у Московському царстві була влада царя. Ця ситуація підтверджується у Листах Богдана Хмельницького до Яна II Казимира.¹⁶ Щоб зрозуміти важливість проблеми “високої руки”, яка була зафіксована в рішеннях Земського Собору 1653 р., треба сказати дещо про менталітет того часу – православний інтернаціоналізм. *Православний інтернаціоналізм* – це інтелектуальний рух, який постав у багатонаціональному православному світі Османської імперії. Його основним ідеологічним центром була республіка монахів Афон, розташована на південній кінцевій частині півострова Халкедіне на Егейському морі. Монастирів тут було близько двадцяти, кожен належав одному з православних народів. Головними з них були: Гіландер (сербський), Іверон (грузинський), Пантелеймон (руський), Зограф (болгарський), Есфігену (вірменський). На Афоні розвивалася православна церковна культура та ідеологія, причому вживалися дві мови: грецька та церковнослов'янська. Власне, в ім'я православної єдності, яку я називаю православним інтернаціоналізмом, впливовий український письменник та ідеолог ХVI–ХVII ст. Іван Вишенський,¹⁷ афонський монах, заборонив творити народну літературну мову (вважаючи цю ідею протестанською) і наказував залишитися при церковнослов'янській єдності. Основною ідеєю православного інтернаціоналізму було створити умови для визволення Давньої Візантії, тобто Греції, із турецької неволі. З політичних причин, у Москві, онук Софії Палеолог¹⁸ Іван IV Грозний уже відчував себе візантійцем і прийняв титул царя (1547 р.), імператора, намісника Бога на Землі. Це стало переломною подією у православному світі. Після занепаду

Візантії, тобто “другого Риму”, знов почав діяти православний цар, і Московське царство стало “третім Римом”. Бракувало ще одного компоненту – патріарха. Ця прогалина була заповнена в 1589–1619 рр.¹⁹ Коли в 1619 р. був призначений східними православними патріархами Московський митрополит, він був піднесений до становища шостого православного патріарха. На Олексія Михайловича тепер православні Османської імперії поклали надії, що він визволить їх із турецької неволі. Але цар, незважаючи на свою могутність, поки що не наважився йти війною на турків. Тим часом, на початку XVII ст. запорозькі козаки під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного організували кілька вдалих походів на територію Османської держави. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний під захистом козацьких шабель також запросив 1620 р. Єрусалимського патріарха Феофана відновити в Україні православну ієрархію, яка перестала діяти внаслідок Берестейської унії з Римом (1596). Нова православна військова сила справила велике враження на православний інтернаціоналізм. Це враження особливо зросло після великих перемог Б. Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем над католиками-поляками навесні 1648 р. Тепер ідеологи православного інтернаціоналізму вирішили, що їхня мрія – мати православне військо, яке б могло знищити Османську імперію – близька до реалізації. Тому вони доклали всіх зусиль, щоб примусити Богдана Хмельницького прийняти верховенство православного володаря, тобто – Московського царя.

Щоб цей план зреалізувати, почалися нескінченні прощі православних ієрархів до гетьмана Б. Хмельницького і до царя Олексія Михайловича. Список владик розпочав Єрусалимський патріарх Паїсій, за ним були уповноважені від патріарха Константинополя, а далі – патріарх Антіохії Макарій, митрополит Назарета Гавриїл, митрополит Коринфа у Греції Йосаф, Проконійський митрополит Ієремія та інші.²⁰ Богдан Хмельницький не піддавався цій ідеї, оскільки мав політично-військовий союз із турецьким султаном Мегмедом IV і кримським ханом Ісламом Гірем III, який у вересні 1650 року намовляв Богдана Хмельницького йти на Москву

військовим походом, а гетьман переконав його повернути на Молдавське князівство. Тоді Єрусалимський патріарх Паїсій дуже гостро погрожував Б. Хмельницькому такими словами: “Что буде онъ на московское государство начнетъ давать помощь крымскому хану, то всъ они вселенские патріархи, собравшись, учинятъ соборъ и предадутъ проклятію и християниномъ називать его не будутъ, и чтобы он гетманъ съ своимъ войскомъ царскому величеству всеконечно покорность учинилъ и поклонилъ, потому, что християнскій государь под солнцемъ единый”.²¹ Якщо взяти до уваги, що Україна доби Хмельницького все ще переживала емоційний зв’язок із своїм недавно відродженим православ’ям, і що духовенство мало там великий вплив на маси, то український гетьман мусив з політичних мотивів рахуватися із вимогами православного інтернаціоналізму.

Тут постає проблема об’єднання двох держав у системі досвіду всесвітньої історії. Всесвітня історія знає різні типи об’єднання держав: наприклад, конфедерація, інкорпорація, реальна і персональна унія. Історія не розвивається для окремих народів, а є спільною для всього світу, тому не можна важливих питань вирішувати в ізоляції, а треба мати на увазі всесвітній розвиток. У всесвітній історії об’єднання держав Війська Запорозького (Україна) і Московського царства не було першим. Наведу декілька прикладів. Першою спробою було об’єднання Литви з Польщею, яке Литовський і Польський король Владислав II Ягайло (14.VIII.1385 р.)²² схарактеризував латинським словом “applicare”²³. Словники передають термін “applicare” по-різному: злучити, включити, приєднатися і, врешті-решт, анексувати. Ці різні значення можна вибирати і в різні часи вживати, і це дійсно робили литовці, а поляки респектували. І тому не дивно, що реальна унія Польщі і Литви могла повністю зреалізуватися тільки через 183 роки – 1569 року у Любліні. Реальна унія полягала в тому, що Литва, об’єднавшись з Польщею, втратила свою суверенність, але залишила за собою повну автономію. Польсько-Литовська держава існувала кілька століть через те, що обидві сторони себе респектували і погоджувалися рішеннями кожної з них. Персональна унія – Швеція і Польща за Сигизмунда III

Ваза, який був обраний королем Польщі у 1587 р., а коли у 1592 р. помер його батько, шведський король Ян III, став спадкоємцем шведського престолу. Сигизмунд III Ваза володарював як шведський король у 1592–1604 рр., але протестантські шведи були не задоволені його католицизмом, і тому його детронізували: до кінця свого життя (1632 р.) він залишався польським королем. Його сини Владислав IV і Ян Казимир намагалися, як спадкоємці свого батька, мати також шведський престол, але безуспішно. Отже, персональна унія була пов'язана тільки з особою володаря, а не з відповідними державами.

Наступна спроба такого об'єднання належала королю Англії Якову I Стюарту (1603–1625), котрий, як Яків VI, був водночас спадкоємцем короля Шотландії (1567–1625). Це мало бути об'єднанням Шотландії з Англією в нову політичну одиницю – Великобританію. Тобто Яків I Стюарт намагався зробити із двох націй одну великобританську націю. На думку короля Якова I Стюарта, Шотландія повинна була перейняти англійську мову і культуру, які були вищими. Саме Якову I належав перший переклад Святого Письма англійською мовою – “King James Bible” Але, як не дивно, англійці не сприйняли цього плану, бо боялися, що їхню національну свідомість буде порушено, тому ідея Великобританії (Great Britain) відновилася тільки у 1707 р. парламентом Шотландії та Англії. В наш час Шотландія має свій парламент і стала окремою політичною одиницею вже не у Великобританії, а в системі United Kingdom (Об'єднаного Королівства). З цього видно, що потрібен був певний час, щоб шотландці й англійці знайшли спільне рішення для свого об'єднання, яке ніколи не було анексією.

Помилка українських істориків, вважаємо, полягає в тому, що вони не звернули уваги на характер об'єднання в інших країнах і тому розглядали так званий Переяславський договір 1654 р. в ізоляції. Можна висунути гіпотезу, що деякі дорадники Богдана Хмельницького, які були литовськими шляхтичами і панами, звернули увагу гетьмана на необхідність юридичного оформлення взаємин Війська Запорозького з Московським царством. Вони, мабуть, знали про *applicare* і переконали

Б. Хмельницького, що ця юридична формула врятувала Литву від інкорпорації. Це могло бути генезою пошуку інтелектуальними колами гетьмана Богдана Хмельницького формули “під високу руку”, яка, на противагу московській формулі “під руку”, не означала інкорпорації. Тому в цій статті я вирішила потрактувати різницю між формулами “під руку” і “під високу руку”. Українська формула “під високу руку” саме нагадує *applicare*, бо забезпечує автономію і не допускає інкорпорації. Коли об'єднуються дві незалежні держави, тривалий час існує теоретична нечіткість в особливостях їхнього об'єднання. Якщо розглядати процес об'єднання держави Військо Запорозьке (Україна) з Московським царством (Росія), то обидві країни мали різні традиції, культуру, політичну структуру, зокрема Україна – традиції секулярної політичної культури західноєвропейського типу в польській традиції. Проблема полягає в тому, що Московське царство було патримоніальною державою до секулярного типу, тому не могло респектувати вимоги української сторони. Інша проблема, що у XVII ст. ще не існувало концепції національної держави, а було тільки розуміння династичного володіння. На жаль, усі ці складні проблеми, які мали бути розв'язані впродовж певного часу, насильно обмежив так званий Переяславський договір 1654 р. Цей договір із самого початку не був узгоджений обома сторонами. Московська сторона не брала до уваги розуміння української формули “під високу руку”, яка означала протекторат. Московське царство вперто інтерпретувало формулу “під високу руку” як “службу”, або “під руку”, тобто підданство, на яке українська сторона ніколи не могла погодитися. Тільки виконання українських вимог дозволило б позитивно вирішити політичне об'єднання в тій чи іншій формі. Для нормального об'єднання потрібен був час і прагнення до рішень без насильства. Дуже шкода, що чіткого розуміння формули “під високу руку” для обох сторін не існувало – з огляду на недозрілість московської сторони. Московська держава ніяк не могла відійти від свого досекулярного погляду на світ (у світі можливий тільки один православний цар-намісник Бога на Землі) і впроваджувала в життя свої рішення за

допомогою насильства, починаючи з Переяславської Ради 8 січня 1654 р. Після юридичного укладання так званого Переяславського договору в березні 1654 р. – це були два світи, які не розуміли один одного. Зокрема, Богдан Хмельницький, йдучи на Українсько-Московський договір 1654 р. в Чигирині, не знав досвіду діяльності інституції московських воєвод, а розумів тільки досвід діяльності польських воєвод на Україні, який був цілком протилежний, і це викликало проблеми в Україні. Тому ідея об'єднання двох держав таким чином, щоб обидві зберегли свої економічні, політичні, культурні структури, у патримоніальній Московській державі була неможливою. Очевидно, силові прийоми державних рішень з боку Москви призвели до остаточного визначення України як окремої політичної одиниці, яка не могла бути інкорпорована до Московської держави. Власне, ось чому об'єднання в одну політичну цілісність не відбулося. Польський король Владислав II Ягайло проблему об'єднання розумів так, що силою це зробити не можна, – чого не міг збагнути Московський цар Олексій Михайлович. Московська держава не прислуховувалася до вимог України, тому під час російського володіння Україною вибухали протиімперські повстання. Не випадково російський імператор Петро I усіх українських гетьманів називав зрадниками, бо вони не могли миритися з тим, що український народ позбавляють автономії. Московська держава впроваджувала в життя своє неправильне рішення насильством, починаючи з релігійно-церемоніального акту Переяславської Ради 8 січня 1654 р. Гетьман Богдан Хмельницький, ідучи на так званий Переяславський договір 1654 р., формулу “під високу руку” розумів як відхід під протекцію, або як протекторат, щоб зберегти свою автономію, права і вольності й укласти справжній договір, який вони мали з правлінням Польщі. Протекторат у середньовіччі можна схарактеризувати так: феодална система – це відносини між сеньйором і васалом. У часи нової історії, зокрема у досліджуваному нами XVII ст., відносини, які можна назвати протекторатом²⁴, – це одна з форм міжнародної залежності держав, за якої одна держава (протектор) визначає зовнішню політику іншої.

Ідея протекторату виключає ідею анексії, протегована держава залишається стосовно протектора чужою державою, і жителі протекторату не стають суб'єктами протегованої держави. Тепер нам зрозуміло, чому з самого початку т. зв. Переяславського договору 1654 р. виникло непорозуміння між сторонами, яке й призвело до негативних наслідків. Переяславська Рада 8 січня 1654 р. є релігійним церемоніальним актом, який був потрібен обом сторонам. Московська сторона склала спеціальну присягу, де крім присяги гетьмана і старшини мали присягати міста. Однак Б. Хмельницький розумів цю присягу як взаємну і вимагав, щоб В.В. Бутурлін від імені царя склав присягу йому: “И гетман Богдан Хмельницкой говорили им, чтоб им, боярину Василью Васильевичу с товарищи, учините вера за государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси”.²⁵ Коли кн. В. Бутурлін заявив, що це неможливо у самодержавній системі, то Б. Хмельницький вийшов з церкви, де мав скласти присягу, і тільки після якогось запевнення з боку кн. В. Бутурліна (тут мусила бути обіцянка автономії в майбутньому), яке, на жаль, у джерелах не засвідчене, гетьман повернувся до церкви, щоб закінчити православний церемоніал.²⁶ Релігійний церемоніал був повністю напрацьований у Московському царстві.²⁷ Треба особливо підкреслити, що Б. Хмельницький вже у церемоніальній частині чітко визначив, що тут йдеться не про беззастережне прийняття верховенства царя, а про чітку договірну домовленість, причому обопільну. Для дослідження переходу Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким під протекторат московського царя Олексія Михайловича у січні 1654 року ми маємо у всіх працях істориків, пов'язаних з Переяславським договором, одне джерело – Статейний список царського посольства В.В. Бутурліна, де йдеться про всенародну маніфестацію (присяжні списки на 127 338 осіб²⁸ на Переяславській Раді). На жаль, усієї інформації про Переяславську Раду ми не маємо. Тому для нас дуже цінні додатки до так званих Переяславських актів. Центральне питання – яка кількість українських представників брала участь у Переяславській Раді, і хто підписав угоду про прийняття верховенства

московського царя – спеціально досліджував Михайло Грушевський. Академік М. Грушевський як голова Археографічної комісії Академії наук України дав завдання своїм науковцям – В.С. Єфимовському і В.Д. Юркевичу – відшукати у Московському архівосховищі документи, написані учасниками так званих Переяславських актів. Співробітники вченого знайшли оригінали списків осіб, приведених до присяги безпосередньо самим посольством у Переяславі, Києві і Ніжині. Ці копії московських документів мали вийти друком у виданні Академії наук України. На жаль, це видання не здійснилося з огляду на те, що дуже швидко розпочалися напади на Михайла Грушевського та українську науку. На щастя, Михайло Грушевський присвятив тій проблемі статтю²⁹, яка для нас є науковим джерелом, оскільки вчений опублікував підбірки оригінальних документів з часів Переяславської Ради 8 січня 1654 року. Дуже дивно, що стаття М. Грушевського, видана в “Докладах Академії наук СРСР” в Ленінграді 1929 р., зовсім невідома українській науці в Україні й поза нею. Отже, тому подаю основні дані джерелознавчої статті М. Грушевського. Нашадкам цікаво знати, хто були ті люди, що обговорювали і вирішували ці питання, як і склад ради, який готував питання про протекцію царя. Адже Статейний список В. Бутурліна дає нам тільки загальні вказівки з цього питання. Тому поіменний список осіб з їхніми підписами, які склали присягу цареві в ці дні (8, 9, 10 січня 1654 р.) в м. Переяславі, опублікований у статті М. Грушевського, допомагає нам отримати відповідь. Список осіб, які принесли присягу цареві в ці дні в Переяславі, можна звести до такої системи: “Всего тѣх полков сотниковъ 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члкъ гетман Костырскій”.³⁰ Головним є той факт, що йдеться про дію невеликої групи козацької старшини, шляхти і козаків – разом 203 особи.³¹ Вирішальна роль у Переяславських нарадах належала колегії полковників, яка складалась із дванадцяти–тринадцяти чоловік. Шість чоловік генеральної старшини: писар І. Виговський, судді Богданович і Лобода, обозний Коробка, осавули Мисько і Павло Яненко –

разом із полковниками – 20 чоловік, це і є основний склад старшинської, або таємної Ради. Звичайно, могли бути присутніми представники полкової старшини, сотників, небагато козаків і полків – 8 чоловік, 10 січня – ще 23, не враховуючи переяславських козаків. Коли вважати, що всі переяславські козаки присягали царю, бо відмовитися було неможливо, то актив знаменитої Переяславської Ради не перевищував 203 чоловік. Якщо Статейний список В.В. Бутурліна подає дані “о великом множестве всяких чинов людей”,³² присутніх на Раді, то, як пише Михайло Грушевський, “...их слова можно принять за простое украшение, или счесть за указание на присутствовавшую постороннюю публику – мещан и случайных людей”. Якщо згадати цифру 203 особи, згідно з присяжним списком М. Грушевського, то не доводиться говорити про всенародну Переяславську Раду. Недарма М. Грушевський про Статейний список В.В. Бутурліна і сучасні відомості з цього питання пише так: “То, что прибавляют к этому другие современные известия, очень скучно и не всегда достоверно (хотя, конечно, и статейный список, вероятно тоже подогнан под данные из Москвы инструкции)”.³³ Якщо б така документація дійсно існувала (присяжні списки на 127 338 осіб, які би присягали цареві на Переяславській Раді 1654 р.), то вона б зайняла кілька томів “Воссоединения”. Отже, можна твердити, що йдеться не про всенародну присягу цареві. Навіть якщо взяти вищеподані “інформації” протягом півроку 1654, то, за підрахунками Івана Петровича Крип’якевича,³⁴ населення України в цей час становило понад 1 000 000 чоловік. Очевидно, цифра 127 338 осіб є непорозумінням, оскільки такі дані ніякого відношення не мають до Переяславської Ради 8 січня 1654 р., бо це було після неї. Уже після Переяславської Ради, у січні–лютому–березні 1654 р., спеціальні московські представники роз’їжджали по українських селах та містах і силою зганяли людей до присяги. У польських відомостях багато говорилося, що присягу складали з примусу: після того, як присягнула старшина, міщан переяславських зганяли присягати, вони чинили упертий спротив; вїт переяславський хворів – його звеліли принести до церкви

Богородиці, він був змушений присягнути і з прикrostі на третій день помер. “Оповістили весь київський магістрат і населення, щоб явилися до присяги, – ті посилено відмовлялися і не хотіли йти, але козаки зганяли їх як худобу”. “Багато було крику і сліз, коли гнали міщан до присяги” (у Чорнобилі).³⁵ Програма православного церемоніалу розроблялася в Москві і здійснювалася в Україні присяжним вищим московським духовенством,³⁶ навіть провідні діячі української православної церкви на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим не були на Переяславській Раді і не присягали цареві. Цей факт свідчить нам про те, що діячі православного інтернаціоналізму не узгодили акцію московського духовенства з українським, а саме – релігійний церемоніал Переяславського договору 1654 року. Переяславська Рада не була завершенням прийняття під протекторат царя держави Війська Запорозького. Тому, щоб зрозуміти суть Переяславського договору 1654 р. Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем, треба концентрувати увагу на юридичному аспекті договору. Богдан Хмельницький своїм виходом з церкви, де мали складати присягу цареві, дав чітко зрозуміти московській стороні, що його не задовольняє Переяславська Рада, тобто, що цей договір мусить бути юридично оформлений. Отже, перейдемо безпосередньо до договору.

У першу чергу треба з’ясувати проблему оригінальності так званих “Статей Хмельницького”. Вчені XIX–XX ст., зокрема М. Грушевський³⁷, звертали особливу увагу на проблему автентичності “Статей Хмельницького”, новітні вчені й по сьогодні цю проблему остаточно не розв’язали.³⁸ Якщо йдеться про так званий Переяславський договір, то оригінали документів були знищені у XVIII ст., тому вважаю за необхідне застосувати порівняльно-структуральний метод, щоб виявити їхню оригінальність. З цією метою я порівняла “Пункти Хмельницького”, підготовлені для Зборівського договору 1649 р.³⁹, із пакетом документів Переяславського договору⁴⁰ (23 “Статті Хмельницького” і відповідь царя у формі “Жалуваної грамоти”). Аналіз обох документів – 23 “Статей Хмельницького” і відповіді царя, березневих 11 Статей засвідчив, якщо до

них не підходити із критеріями нового модерного права⁴¹ чи національної концепції, вони мають внутрішню логіку. Очевидно, вони виявляють концепції обох сторін середини XVII ст. Коли йдеться про редакцію 11 Статей, то вони охоплюють ті ж самі проблеми, що й 23 “Статті Хмельницького”, тільки текст так званого Переяславського договору 1654 р. не має єдиного оригіналу, а складається з двох документів: з 23 “Статей Хмельницького” і відповіді царя в 11 Статтях. Тому такі великі дискусії викликав цей текст. Порівняльний аналіз 23 “Статей Хмельницького” від 17 лютого 1654 р. цілком вичерпується 11 Статтями і “Жалуваною грамотою” царя – такого висновку дійшов М. Грушевський,⁴² з яким у цій проблемі я повністю погоджуюся. Кожен з цих документів є оригінальним. 23 “Статті Богдана Хмельницького” подають принцип важливості потреб Війська Запорозького, 11 Статей т. зв. Переяславського договору – виявляють спосіб підходу до цієї справи московської сторони і принцип важливості її потреб. Якщо йдеться про редакцію 14 Статей 1659 р., то вони не є остаточно автентичною редакцією договору 1654 р.,⁴³ а тогочасним фальсифікатом. Незважаючи на це, після 1659 р. і до кінця існування Гетьманату, тобто до 1764 року, ці підроблені Статті були офіційно визнані за оригінальні “Статті Хмельницького” 1654 року, і на них присягали усі гетьмани, а російський уряд їх респектував. На підставі порівняльно-структурального методу, застосованого для аналізу текстів т. зв. Переяславського і Зборівського договорів, я прийшла до загального висновку, що текст петиції Богдана Хмельницького, який подано у виданні проф. Г. Карпова, у 23 Статтях від 17 лютого 1654 р. (цареві – 14 березня)⁴⁴ – є копією оригінальних “Статей Хмельницького”, переданих гетьманом військовим послам С. Богдановичу-Зарудному і Павлу Тетері для московської сторони. Ці Статті зазнали певного редагування з боку Посольського приказу, особливо щодо їхнього порядку та обсягу, 23 “Статті Хмельницького” вважаю справжніми статтями гетьмана, написаними XVII ст., на думку гетьмана, у логічній послідовності. Подані українською стороною, 23 Статті для Переяславського договору з московським царем відповідають

гаслам автономної держави Війська Запорозького. В основних принципах проект т. зв. Переяславського договору 1654 р. збігається за змістом з 18 Пунктами “Вимог Війська Запорозького”, які підготував Богдан Хмельницький для Зборівського договору. На мою думку, щодо проблеми автентичності “Статей Хмельницького” існує єдиний критерій – логіка. Слід відтворити логіку і систему думки XVII ст., замість того, щоб вимагати від Б. Хмельницького осмислення правових і державних категорій XIX–XX ст.⁴⁵ Також не треба забувати, що політичне поняття “державна” в середині XVII ст. не вживалося окремо від її володаря-монарха або людності. Тому в актах XVII ст. політичні стосунки укладалися між монархами, а не між окремими народами чи державами. Так званий Переяславський договір 1654 р. – укладений між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем. Оскільки Б. Хмельницький – не одного рівня з царем, бо він не був династом, тому, як і у Зборівському договорі, так і у т. зв. Переяславському, гетьман не виступає як партнер, а король польський і цар московський вживають форму “ласки”, або “жалування.” Особливість цього договору полягає в тому, що Б. Хмельницький і його дипломатія наполягали на *протектораті* “*нід високу руку*” царя, але московський уряд, незважаючи на це, послідовно впроваджував у життя відому московську формулу “*нід руку*”, яка означала *підданство*. Тому недарма договір 1654 р., в його московській редакції, не дістав ратифікацій українського уряду,⁴⁶ “гетьман... і старшина не прийняли ні статей, ні грамоти”, – як стверджує Грушевський.⁴⁷

Стосовно так званого Переяславського договору 1654 р. встановлено нові факти. Насамперед – той факт, що йдеться про два аспекти даного договору: релігійно-церемоніальний і юридичний. Російські вчені, як за царських часів, так і за радянських, та й сьогодні, вважають основним

релігійний церемоніальний акт 8 січня 1654 р., тобто Переяславську Раду, представляють її як всенародний акт українців. Михайло Грушевський упровадив до науки нові джерела про Переяславську Раду 1654 р., які, на жаль, досі залишилися невідомими у фаховій літературі. Вчений довів, що в Переяславській Раді брало участь лише 203 чол. З того часу нових джерел стосовно Переяславської Ради ніхто не знайшов, а дослідження вченого замовчували.⁴⁸ Основний договір я називаю Чигиринсько-Московським – від імені столиць договірних держав. У Чигирині Б. Хмельницьким були підготовлені 23 “Статті Хмельницького”, у Москві царські й українські дипломати обговорили і прийняли остаточну форму договору – так звані “Статті Богдана Хмельницького”. Представники російської імперської думки вважали, що безпечніше концентрувати увагу на релігійному церемоніалі, на Переяславській Раді, спотворено окреслюючи її як вияв всенародної волі, ніж займатися юридичним аспектом договору, бо тоді б стало зрозумілим, що Московська держава від самого початку не дотримувалася пунктів т. зв. Переяславського договору.

Закінчивши монографію на тему “Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.”⁴⁹, я дійшла висновку: щоб їх належно оцінити, треба в науковій роботі застосувати структурально-фактологічний і порівняльний методи, а не трактувати кожен з них осібно, тоді стане зрозуміло історикам, що в усіх договорах Богдана Хмельницького в центрі уваги є проблема протекторату. Крім того, усі тексти є наслідком концепції, створеної тим самим політичним діячем – гетьманом Богданом Хмельницьким. Отже, безкінечні дискусії про те, що собою являє т. зв. Переяславський договір 1654 р., що це – возз’єднання, приєднання, військовий союз, протекторат, інкорпорація – втрачають свій сенс, тому що усі договори гетьмана, включно з так званим Переяславським, мали тип протекторату.

¹ Грушевський М. Історія України–Руси. – К., 1931. – С. 812–828.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – Т. XIX. – Серія правнича. – Кн. 3. – С. 9–52.

Щербина В. До питання про Статті Богдана Хмельницького / Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – С. 195–204.

² Заборовский Л. В. Российско-украинская конференция, посвященная 340-летию Переяславской рады // Отечественная история. – 1995. – № 5; Заборовский Л. Переяславская рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия–Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 39–49. Плохий С. Крила протекцій: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 р. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. – К., 1995. – Т. IV. – С. 76–85.

³ Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Харків, 2003 р. – С. 151–271.

⁴ РДАДА – Ф. 79 “Сношения России с Польшей” 1653 р. Спр. 2. Кн. 84. – Арк. 252: “Щоб король виконав попередній договір, аби благочестива віра не була “в изгнании, а церкви в разорении,” щоб церкви, віддані за унію в давніших і в нинішніх роках, були повернені на благочестіє, згідно із Зборівським договором і присягою короля”.

⁵ Мацьків Теодор. Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах з 1649 р. // *Український історик*. – Нью-Йорк–Торонто–Київ–Львів–Париж. – XXXII. – Ч. 1–4 (124–127) –1995. – С. 154–164, XXXIV. – Ч. 1–4 (132–135). – 1997. – С. 80–90; XXXV. – 1998. – С. 135–149.

⁶ РДАДА. – Ф. 79. “Сношения России с Польшей.” 1653 р. – Спр. 2. – Кн. 84. – Арк. 258–263.

⁷ РДАДА. – Ф. 79. “Сношения России с Польшей.” 1653 р. – Спр. 2. – Кн. 84. – Арк. 256–257.

⁸ Bodin Jean. *Les six Livres de la République*. – Paris, 1576. Засновник міжнародного, про нього див.: Chauviré R. Jean Bodin, auteur de la République. – Paris, 1914.

⁹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Упорядник Іван Крип'якевич та Іван Бутич. – К., 1961. – С. 128–131. – Док. № 68. (Далі ДБХ)

¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Warszawa. – Dok. Tatar. Karton 62, teczka 4, Nr. kol. 335. – Dok. № 1.

¹¹ Volumina legum. Вид. I. Ohryzko. – СПб., 1859. – Т.2. – С. 130. Див. також Albrycht S. Radziwitt. *Pamiętnik*. Warszawa. 1980. – Т. 3. – С. 232. Постанова Сойму про ратифікацію Зборівського договору 1649 р. без публікації тексту договору.

¹² Стецюк К.І. *Історія Української РСР*. – К., 1979. Т. 2. – Головуцкий В.А. *Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654*. – К., 1962.

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 10. – СПб., 1878. – Док. № 2. – С. 13–18.

¹⁴ Сергиевич Владимир. *Древности русского права (Территория й население)*. – Т. 1. – СПб., 1909. – С. 625.

¹⁵ Juliusz Bardach, Bogusław Leśnodorski, Michał Pietrzak. *Historia Państwa I Prawa Polskiego*. Warszawa, 1976. – С. 33.

¹⁶ ДБХ. – Док. № 4. – С. 33–36; док. № 5. – С. 36–39; № 65. – С. 122–124; № 67. – С. 126–127.

¹⁷ Вишенский Иван. *Сочинения*. Гл. 3. – М.–Л., 1955. – С. 23.

¹⁸ Vernadsky G. Sophia Palaiologina (Paleolog), baptismal name Zoe // *A History of Russia, the Dawn of the Modern Age*. – New Haven, Conn. – Т. 4. – London, 1959. – С. 17–26.

¹⁹ Каптерев Н.Ф. *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях*. – 2-е изд. – Сергиев Посад, 1914. – С. 359.

²⁰ Там же. – С. 359–362.

²¹ РДАДА. Главный Московский архив Министерства иностранных дел, 7159 год = 1652 рік. – Греческие дела. Справа № 17.

²² Jerzy Ochmański. *Historia Litwy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1982. – С. 75; С. 136. Про встановлення “applicare.”

²³ Про “applicare” див. статтю Pritsak Omeljan // *Trois leçons sur l'histoire du Grand Duché de Lithuanie – Ruthénie (avec, l'Ukraine)*. Jusqu'en en 1569 // *Journal of Turkish Studies “RAIYYET RÜSÜMU”*. – 1987. – Т. 2. Ювілейний збірник на честь Галіля Інальчика, № 11. – С. 105–121.

²⁴ Bodin Jean. Див. прим. 8.

²⁵ *Воссоединение Украины с Россией : Документ и материалы: В трех томах*. / Ред. Ф.П. Шевченко у др. – Т. 3. – М., 1954. – Арк. 138. – С. 464.

²⁶ Там же. – Арк. 143, 144, 144 зв. – С. 466.

²⁷ Там же. – Арк. 138. – С. 464.

- ²⁸ Там же. – Арк. 138 зв. – С. 464.
- РДАДА – Малоросійський приказ. – Стовп 15/5826. – Арк. 167–171; 173–179; 186–225 (оригінал). Опубліковано. Воссоєдинение... – Т. 3. – С. 534–543 Сводные данные из записаних книг с приведенных к присяге.”
- ²⁹ Грушевський М.С. К истории Переяславской Рады 1654 года. (Доложено в ОГН 29/X 1929) // Доклады Академии наук СССР. Ленинград, 1929. – №16. – С. 299–305.
- ³⁰ Грушевський М.С. К истории... – С. 303–304. Дяки, вочевидь, не знали як бути з людиною, що носила такий бучний титул: гетьман Костирський Яків Переяславського полку.
- ³¹ Грушевський М.С. К истории... – С. 304.
- ³² Воссоєдинение... Т.3. – Док. №232. – С. 534–543.
- ³³ Грушевський М.С. К истории... – С. 299.
- ³⁴ Крип'якевич І.П. Студії над державою Б. Хмельницького: IV. Українські дороги в половині XVII ст. ЗНТШ. – Львів, 1926. – Т. 144–145. – С. 141.
- ³⁵ Грушевський М.С. К истории... с. 305.
- Лист чорнобильського протопопа у Чтениях моск. общ. истории. 1861. III. Теки Нярушевича (рукоп.), Т. 149. – С. 173.
- ³⁶ Воссоєдинение... Т.3. – Док. №232. – С. 534–543.
- ³⁷ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. – К., 1917. – С. 15.
- ³⁸ Щербина В. До питання про Статті Богдана Хмельницького. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – К., 1928. – С. 195–204.
- Kaczmarczyk Janusz. Bohdan Chmielnicíki. – Wrocław–Warszawa, 1988. – С. 221–224.
- ³⁹ ДБХ. – Док. № 68. – С. 128–131.
- ⁴⁰ АЮЗХ. – Т.10. – С. 445–452.
- ⁴¹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – Т. XIX. Серія правнича. – Кн. 3. – С. 31–32.
- ⁴² Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. 9. – Ч. II. – К., 1931. – С. 814–819.
- ⁴³ Яковлів А. Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. – К., 1928. – С. 178–194.
- ⁴⁴ АЮЗР. – Т.10. – С. 445–452.
- ⁴⁵ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Т. XIX. Серія правнича. – Кн. 3. – Варшава, 1934. – С. 9–52.
- ⁴⁶ Оглоблин Олександр. Українсько-московська угода 1654. Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ: “Смолоскип”, 2003. – С. 201.
- ⁴⁷ Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 812 (прим. 1)
- ⁴⁸ Грушевський М. К истории Переяславской Рады 1654 года. Доклады Академии наук СССР. № 16. Ленинград, 1929. – С. 299–305. Перевидано: к. і. “н”. Лариса Пріцак. Український історик. Михайло Грушевський. Життя, діяльність, творчість. Ювілейне видання. Нью-Йорк–Київ–Львів–Торонто–Париж. ХХХІХ. Ч. 1–4 (152–155). 2002. – С. 17–37; к. і. н. Лариса Пріцак. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. (Статті і матеріали). – Харків, 2003. – С. 121–136.
- ⁴⁹ Пріцак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків, 2003. – С. 493.